

Тэрыторыя Беларусі і яе дагістарычныя насельніцтва

Пад тэрыторыяй Беларусі мы разумеем абшар заселены беларускай этнаграфічнай масай. Граніцы гэтай масы азначаюць ужо праф. Карскі⁴, кіруючыся, як асновай, распаўсюджаннем чыстай

⁴ Праф. Карскі, Беларуссы, Вільна, 1904 г. Кн. I, бач. 4—19. Паводле Карскага граніцы Беларусі прадстаўляюцца наступна. На захадзе ад ст. Корсаўка мяжа зварачвае на паўдз.-усход да р.Сінюхі, скуль ідзе проста на захад, а ад воз.Чарза на паўн.-захад, кіруючыся да межаў б. Рэжыцкага павету. Адгэтуль ідзе ламанай лініяй ізноў на паўдз.-усход да граніцы б.трох паветаў: Люцынскага, Себежскага і Дрысенскага. Ад гэтага пункту граніца ідзе на паўдз.-захад па лініі аддзяляюшай Дрысенскі павет ад Люцынскага, Рэжыцкага і Дзьвінскага ў кірунку Дзьвіны да Прыдзруйска (прыблізна). Далей па Дзьвіне граніца ідзе да Дзьвінска, скуль на паўн.-захад. да Ілукшты. На гэтай лініі суседзямі беларусаў зьяўляюцца **латышы**.

Ад Ілукшты мяжа ідзе на паўдзён-крыху на захад ад воз. Дрысьвяты да р. Дзісны, перарэзаўшы каторую праходзе ў Сьвянцяншчыне каля літоўскіх воласьцяў Цьверычы, Галюшкі, Сьвянцянны і далей на захад ламанай лініяй па мяжы даўнейшага Віленскага павету амаль да Кернава, каля якога пераходзе на левы бераг Вяльлі ў паўдзённым кірунку. Ад ст. Рудзішкі ідзе на паўдз.-усход і ўсход да мяжы б. Лідзкага павету, скуль пераходзе ў Ашмянскі павет, дзе каля Гаранава зварочвае на паўдз.-захад да Бастун і Забалацця, а пасля на поўнач да Эйшышак. Ад Эйшышак ламанай лініяй зварачвае на паўдз.-захад і захад да Друзгенік. Суседзямі беларусаў на гэтай лініі зьяўляюцца **літоўцы**.

Каля Друзгенік (па беларускім баку) граніца ідзе ў Сувальшчыну, займаючы частку Сьвінненскага і Аўгустоўскага паветаў, дзе суседзямі беларусаў зьяўляюцца ўжо палякі. У Сувальшчыне граніца ідзе на Копцева да Аўгустоўскага каналу, далей каналам і р. Нэтай да Горадзеншчыны. Тут граніца ідзе на паўдзён каля Сухаволі (на захад) на Кнышын, Хорашч, Сураж, да р. Нарвы. Суседзямі на гэтай лініі зьяўляюцца **палякі**.

За р. Нарвай на паўдзён ідзе ўжо ўкраінская мяжа па р.Нарве праз Бельскі павет да Белавескае пушчы і далей па р. Нараўцы да м. Шэ-рашава, скуль на Пружану (па ўкр. баку) да Каргускае Бярозы. Адгэтуль зьвяртае на паўн.-усход да р. Шчары, пасля ідзе р. Бобрыкам на паўдз.-усход праз Лунін, Лунінец да р. Прыпяці, а пасля гэтай ракой да Дняпра,

беларускай мовы, без яе пераходных да маскоўшчыны і ўкраіншчыны дыялектаў. Граніцы прынятыя Карскім на захадзе (з латышамі, літоўцамі і палякамі) ня выклікалі засьцярог з боку пазьнейшых дасьледчыкаў. Дыскусія ўзьнялася толькі над маскоўскай і ўкраінскай межамі. У рэзультаце новых і навейшых досьледаў, маскоўская і ўкраінская межы папраўлены на карысьць беларускай этнографічнай масы⁵. Далейшыя досьледы могуць

далей па Дняпры да м. Любэча, скуль ідзе на ўсход праз м. Рэпну на Седнева. Ад Седнева граніца паварачвае на поўнач ламанай лініяй. Каля Хрэнаўкі граніца зварачвае на ўсход аж да р. Дзясны пасля ідзе гэтай ракой аж да б. Арлоускае губэрні. Суседзмі беларусаў на гэтай лініі ёсьць **украінцы**.

У Арлоўскай губ. пачынаецца граніца з **расейцамі**, якая ідзе на захад ад Бранску праз Жукаўку, далей на поўнач, адразаючы да Беларусі заходнія часткі б. Жыздынскага і Масальскага павеатаў і пераходзіць у Смаленшчыну. У Смаленшчыне граніца ідзе ламанай лініяй па межах даўнейшых павеатаў дарагабускага і бэльскага. Каля Зубцава ў Цьвершчыне граніца зварачвае на паўн.-захад, ідзе па паўдзень ад Ржэва і падходзе да вытокаў Дзвіны і Волгі, скуль кіруецца на захад.

⁵ Над падрабязнейшым азначэньнем маскоўскай і ўкраінскай межаў працавалі галоўна: Н. Дурново, Н. Сокалаў і Д. Ушакоў — аўтары . “Опыта диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии”. Москва, 1915, стр. 132, там-жа мапа; І. Голанаў:

«Несколько новых данных к вопросу о географическом распространении диссимилятивного аканья, — Сборник статей в честь акад. А. І. Соболевскаго, А. Н. С. Ленинград 1928; П. Растаргуеў: «Северско-белорусский говор. Исследования в области диалектологии и истории белорусских говоров». Изд. І.В.К Ленинград 1927, Московская Диалектологическая Коммисія; П. Бузук «Да характарыстыкі паўночна беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага павеатаў», Менск, 1926; В. Ганцаў: «Диалектологічна класіфікацыя украінскіх гаворів. Зап. Ист. Филелёг. Виддилу У.А.Н.. Кіів. 1924 і іншыя. Апіраючыся на гэтых і іншых досьледах др. Я. Станкевіч усьлед за Маск. Дыялект. Камісіяй азначае ўсходнюю граніцу з маскоўшчынай гэтак: пачынаецца на граніцы б. пав. Сычоўскага і Зубцоўскага, далей ідзе ўздоўж ракі Вазузы, дзелячы Сычоўскі павет прыблізна на дзьве роўныя часткі, потым праз Вяземскі павет бліжэй да яго заходняе граніцы, далей уздоўж

прывесці нязначныя змены гэтых межаў у той ці іншы бок, але спадзявацца паважных перамен ня прыходзіцца. Хочучы азначыць у галоўных нарысах этнографічныя межы Беларусі, мы паклічымся тут на А. Смоліча, беларускага географа, вывады якога ня толькі ня ёсць супярэчнымі з апошнімі досьледамі ў гэтай галіне, але цалком з імі згаджаюцца. А. Смоліч азначае этнографічныя межы Беларусі наступнымі пунктамі. Мяжа беларускага і польскага, прастораў ідзе ад м. Мельніка па рацэ Буг, Нурцу, Нарве і Бабру на Аўгустоў; мяжа з літоўцамі ідзе каля мястэчкаў Друзгенікі, Рудзішкі, Еўе, Янішкі, Сьвянцянны, Езяросы (б. Нова-Александраўск). Ад Езяросаў пачынаецца мяжа з латышамі, якая ідзе каля м. Ілукшты, Вышкаў, Люцына да ст. Корсаўкі. Ад Корсаўкі пачынаецца мяжа з Расеяй. Яна ідзе каля м. Апчкі, Вялікіх Лукаў, вярхоў Дзьвіны на Ржаў і Зубцоў, скуль зьвяртае на паўдзён і на верхнім Дняпры ідзе аж да Дарагабужу. Каля яго мяжа паварачвае крыху на ўсход, а пасля ідзець ізноў у паўдзённым кірунку на Бранск, скуль р. Дзясной да м. Грамяча. Каля Грамяча пачынаецца беларуска-украінская мяжа, якая дзелячы Чарнігаўшчыну больш менш пачынае кіруецца на Любеч. Ад Любеча граніца ідзе ўніз па Дняпры да Угокаў Прыпяці і там трапляе на старую беларуска-украінскую гістарычную мяжу, якая лясама і балотамі на паўдзён ад Прыпяці ідзе больш менш па даўнейшай

граніцы б. павегаў Дарагабускага і Юхнаўскага т праз паўн.-усх. частку б. Ельнінскага ўваходзе ў б. губ. Калускую, ідзе тут па р. Балве, наступна ў б. Арлоўскай губ. пераразае б. пав. Бранскі ў паўднёва-заходнім кірунку і ўваходзе ў б. пав. Трубчэўскі, у якім адразае невялікі заходні кут на карысьць частае беларушчыны; у б. Мглінскім павеце ў Чарнігаўшчыне адразае невялікі ўсходні кут да пераходных беларускіх дыялектаў; уваходзячы ізноў у б. Трубчэўскі павет праходзе ўздоўж яго граніцы з б. Мглінскім і Старадубскім паветамі і далей па р. Дзясне. Граніца ўкраінская на аснове тых-жа досьледаў адсоўваецца на паўдзён ад граніцы Карскага і працягвае па старой гістарычнай мяжы прыблізна па даўнейшай адміністрацыйнай граніцы б. губ. Менскай і Горадзенскай з б. губ. Кіеўскай і Валынскай (J. Stankiewicz: Stan badań nad klasyfikacją dialektów języka białoruskiego. Balticoslavica, T.II, 6. 122—126. Тут-жа аўтар рачова аналізуе вывады вышэй успомненых і іншых дасьледчыкаў).

граніцы Менскае і Горадзенскае губэрніяў з Кіеўскай і Валынскай прыблізна да Уладавы, пасяля па рацэ Бугу да Мельніка⁶.

Гэты прастор займае 300.000 кв. вёрст і цягнецца з усходу на захад каля 700 вёрст і з поўначы на паўдзён каля 550 вёрст⁷.

Цяперашнія этнографічныя граніцы Беларусі не пагаджаюцца з тымі, якія займаў беларускі народ у працягу гісторыі, паіменна цяперашнія межы ёсць значна меншымі ад гістырычных. Звужэньне межаў наступіла дзякуючы стратам на ўсходзе, паўдз.-усходзе і поўначы ў землях, занятых даўней беларускімі плямёнамі Вяцічаў, Северанаў і часткава Крывічоў (Пскоўшчына). Страчаныя землі гэта тыя, якія цяпер лінгвісты азначаюць як занятыя пераходнымі беларускімі гаворкамі. Сяньня трэба лічыць ужо даказаным, што гэтыя пераходныя гаворкі паўсталі на беларускай аснове, хоць яшчэ нядаўна некаторыя расейскія філёлёгі (Шахматаў і інш.) бачылі тут расейскую аснову⁸.

Калі на поўначы, усходзе і паўдні аёшар заняты беларускай этнографічнай масай зьменшыўся, на захадзе мяжа з літоўцамі і нават латышамі перасунулася на карысьць беларусаў. Шляхам калянізацыі пушчы, аддзяляючай балтыцкія плямёны ад беларусаў, або нават асыміляцыі суседніх балтаў, граніцы беларускае мовы пасунуліся тут крыху далей на захад⁹. Бясспрэчнай хіба ёсць рэчай, што гісторыя Беларусі не павінна абмяжавацца толькі да сучаснае яе тэрыторыі, але павінна наўперад прыймаць пад увагу г. зв. гістарычныя межы беларускага народу і выясьніць той

⁶ А. С м о л і ч. Геаграфія Беларусі, выд. 3. Вільня, Віл. Выд. Клецкіна, б. 145-146.

⁷ Ibidem, б. 4.

⁸ Я. Станкевіч, о. с. і я гож «Беларускія плямёны і іхняе разсяленьне». Родная мова, №1.2-3-4.1930 г.1930 г. Вільня. У гэтых працах аўтар грунтоўна даказаў беларускую аснову пераходных гаворак. Але апрача філёлёгічных ёсць і гістарычныя аргумэнты на карысьць беларускае асновы, да чаго мы яшчэ вернемся.

⁹ Існаваньне пушчы між балтамі і беларусамі, калянізаванай з абодвух бакоў дапушчае і Лаўмянскі. — Н. Łowmianski. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, t.1.6. 50-56. Дапушчэньне гэта ёсць надта праўдападобным.

гістарычны працэс, шляхам каторага беларусы апынуліся у цяперашніх этнаграфічных межах. З гэтага гледзішча гісторыка павінны цікавіць аднолькава побач з бясспрэчнай беларускай тэрыторыяй так-жа тэрыторыі даўнейшае Севершчыны, зямлі Вяцічаў, Пскоўшчыны, бо землі гэтыя былі населены беларускімі плямёнамі, трапіўшымі ў сілу асаблівых умоваў у сферу палітычнага жыцця небеларускіх цэнтраў і адыйшоўшымі праз гэта ад агульна-беларускае цэласці.

Лішнім было-б даказаць, якое вялізарнае значэнне ў жыцці народу маюць фізыяграфічныя ўмовы краіны, дзе ён жыве. Гэта ёсьць праўда агульна-ведамая і ня мыляючыся можна сказаць, што ня толькі культура матарыяльная, але псыхіка і агулам культура духовая народу ў значнай ступені залежыць ад прыродных умоваў, у якіх ён жыве і развіваецца. Характэрныя прыродныя ўмовы Беларусі на працягу гісторыі, трэба сказаць, што яны зводзіліся галоўна да трох дзейнікаў, каторымі былі: *лес, вада і балоты*. Ад найдаўнейшых часоў тэрыторыя Беларусі была пакрыта вялізарнымі лясамі-пушчамі, даваўшымі добрую здобыч зьвярыны каляністу і спрыяўшымі разьвіцьцю бортніцтва. Апрача таго лясы ды балоты хавалі насельніцтва ад нападаў ворагаў і перашкаджалі апошнім свабодна рухацца па Беларусі, як гэта было ў краёх бязлесных (прыкладам Украіна). Аднак, побач з гэтым, пры надта прымітыўнай тэхніцы, лес быў вялікай перашкодай для шырокага разьвіцьця земляробства. Калі для першабытнага асядніцтва лес прадстаўляў хутчэй няпрызны дзейнік, дык вада для яго, была бязумоўна дадатным элемэнтам. Вада мела значнае камунікацыйнае, была багата рыбай і на яе берагох былі натуральныя лугі, дзе затрымліваліся першыя асяднікі. Гэтыя лугі згулялі ў Беларусі тую-ж ролю, як абшары лесу ў Сярэдняй Эўропе, паіменна прынялі найстарэйшае асядніцтва, якое пасоўвалася найахватней вадзянымі шляхамі і стабілізавалася ў вадкрытых мясцох, старонячыся няпрызных гушчаў. Асядаючы над берагамі рэк, на краях спрадвечных лясоў, першыя каляністы паступова ўглыбляліся ў пушчу, цярабячы дарогі для земляробаў, каторыя пачалі яе карчаваць. Аднак

і земляроб асядаў пачаткава над ракой, дзе меў прыродныя лугі і без вялікага туду мог араць зямлю і павялічваць яе коштам лесу.

Прыродныя ўмовы Беларусі будуць больш зразумелымі, калі мы ўспомнім рэзультаты геалёгічных досьледаў ейнае тэрыторыі¹⁰.

З гледзішча геалёгічнага тэрыторыя Беларусі мае сваю цікавую гісторыю. Характэрным ёсьць факт, што ад найдаўнейшай эпохі — *архэйскай* — на тэрыторыі Беларусі ня было значнейшых горатворчых працэсаў, а наглядаліся толькі дужа памальныя падняцці і апусканьні асобных частак — г. зв. *эпірогэнэтычныя рухі*. Дзякуючы апошнім прастор Беларусі некалькі разоў да пасьяледавіковае пары заліваўся морам і аслабняўся ад яго. Досьледы сьцьвярджаюць, што ужо у *кэмбрыі* пару блізу ўсю Беларусь заліло мора, прыйшоўшае з захаду. Гэта мора трывала праз усю *сылюрскую* эпоху, у канцы якой паверхня Беларусі пачала падымацца з усходу і памалу ўся Беларусь выйшла з пад вады. У другой палавіне чарговай *дэвонскай* эпохі мора ізноў находзе на Беларусь, але гэтым разам з паўночнага ўсходу (г. зв. Ціманскае мора), залівае паўночна-ўсходнюю частку Беларусі і трывае там амаль да канца *вуглявой* пары. Толькі ў канцы гэтай пары ўся Беларусь робіцца *сухаземлем*. Сухасьць клімату не дала магчымасьці вытварыцца ў Беларусі значнейшым пластам каменнага вугалля. Праз цэлы шэраг наступных геалёгічных параў (*пэрмскую*, *трыяс*, *юра*) Беларусь астаецца *сухаземлем*. У *крэйдавую* пару мора ізноў залівае Беларусь з захаду і займае паўдзённа-заходнюю частку прыблізна да р. Бярэзіны і Вяльлі і трывае да канца гэтай пары. У гэтым часе асядаюць пласты пішучае крэйды. Паўночна ўсходняя частка Беларусі астаецца ў гэтую пару *сухаземлем*. У наступную *нумулітычную* пару (олігоцэн) ўся Беларусь ізноў заліваецца морам, прыйшоўшым гэтым разам з паўночнага ўсходу, але ўжо ў канцы гэтай пары мора аканчальна аслабняе тэрыторыю Беларусі. У навейшыя (чацьвёртарадныя) часы ў Беларусі таксама адбываюцца *эпірогэнэтычныя рухі*, але даволі слабыя і ня зможшыя змяніць прастораў, занятых *сухаземлем* і *вадой*. У рэзультате гэтых рухаў

¹⁰ Глядзі Н. Łowmiański, о.с. б. 50—56.

паўночная Беларусь крыху паднялася, а паўдзённая зніжылася. Трэба аднак зацеміць, што да падыймаўшыхся прастораў належыць і паўднёвы пояс узгор'яў, што цягнуцца ад Ваўкавыска праз Наваградак за Слуцк.

Сучасную сваю паверхню і яе структуру Беларусь заўдзячае ледавіку. Шмат тысячаў гадоў назад уся тэрыторыя Беларусі пакрываецца ледавіком, прыпоўзшым сюды з поўначы і прынёсшым з сабой многа каменяў, пяску і гліны (морэна). Калі ледавік растаяў, усю паўдзённую Беларусь пакрыла вялізарнае возера, г. зв. *Гэродотавае мора*, з якога лішкі вады ссыкалі праз Польшчу і Нямеччыну ў Нямецкае мора. Гэта возера паступова высыхала і сяння маем толькі малыя яго астачы (возера Князь, Выганоўскае на Палесьсі і інш.). Ледавік пакінуў за сабой пласты, пад якімі ў глыбіні ляжаць іншыя, што сфармаваліся ў ранейшыя поры¹¹.

Паводле формаў паверхні тэрыторыя Беларусі прадстаўляе фактычна *нізіну*, пакрытую, асабліва на захадзе і паўночным усходзе, шырокімі грамадамі *узвышшаў*. Тыповымі нізінамі зьяўляюцца *полацкая і палеская*. З узвышшаў на захадзе трэба адцеміць наступныя іхнія грамады: *Вялейскую Падкову Узгор'яў* (у вадазборніку Вяльлі), *Паўднёвы Ланцуг Узгор'яў* (на паўдзён ад Нёмана), *Паўночныя Марэны* (між якімі плыве Дзвіна) і *Дняпроўскае Узгор'е* (на паўдзён ад верхняга Дняпра і далей на захад). Уздоўж усходняй мяжы Беларусі цягнецца плоскае узвышша — *Вокаўскі Пес*¹².

Усе важнейшыя рэкі Беларусі стварыліся не раней, як у ледавіковую пару¹³. Беларусь абыймае верхнія часткі вадазборнікаў *Дняпра, Нёмана і Дзвіны*. Найвялікшай ракой Беларусі ёсць Дняпро. Гэта надта важная гістарычная артэрыя Беларусі. Галоўныя яе прытокі на тэрыторыі Беларусі: з правай стараны — *Воп, Хмоўць, Друць, Бярэзіна і Прыпяць*, з левае — *Сож і Дзясна*.

¹¹ А. Смоліч. Геаграфія Беларусі, Вільня, 1923 г. выд. 3, бач. 12—20. Глядзі так-жа Siemiradzki. Geologja Ziemi Polskich, Wołosowicz — Litwa і Białoruś.

¹² А. Смоліч, о.с.б. 21-40.

¹³ Ibidem, б. 55.

Другой ня менш важнай артэрыяй была Дзьвіна. Найважнейшымі яе прытокамі ёсць з правага боку: *Таропа, Усьвят, Вобаль, Палата і Дрыса*, з левага — *Мяжа, Каспля, Вула, Дзісенка*.

Урэшце Нёман ёсць трэцяй ракой Беларусі вялікага значэньня. Найважнейшыя яго прытокі: з левага боку — *Шчара, Зельва, Чорная Ганча*, з правага — *Бярэзіна, Мараланка, Вяльля*.

На поўнач ад вадазборніка Дзьвіны праз тэрыторыю Беларусі цякуць верхнімі сваімі часткамі рэкі *Лавачь і Вялікая*. У мінуўшчыне гэтыя рэкі мелі вялізарнае значэньне. Яны належаў да г. зв. вялікага воднага шляху «із Вараг у Грэкі», праходзіўшага далей Дзьвіной і Дняпром праз тэрыторыю Беларусі. На р. Лавачі ішоў гандаль з Ноўгарадам, а па Вялікай з Псковам, а далей па аднэй і другой — з замор'ем.

Беларускія рэкі ў гісторыі згулялі вялізарнае значэньне. Апрача падчыркненае вышэй іхняй камунікацыйнай ролі пры пашырэнні колёнізацыі, рэкі Беларусі былі вялікімі гандлёвымі шляхамі. Беларусь ляжала на скрыжаванні двух вялікіх водных шляхоў. Першым з іх быў ужо ўспомнены «із Вараг у Грэкі», які лучыў поўнач з паўднём і ішоў Дняпром, Касплей, Дзьвіной, Лавачцю або Вялікай. Другі лучыў усход з захадам і праходзіў Дзьвіной, Волгай або Дняпром. На тэрыторыі Беларусі знаходзіліся г. зв. «волакi» — сухаземныя дарогі, па якіх перавозілі тавары ад аднае ракі ў другую, быўшыя істотнай часткай вялікіх шляхоў. Над рэкамі Беларусі ад заранья гісторыі народу бачым вялікія і сільныя гарады: *Полацк, Смаленск, Віцебск, Пінск, Тураў* і інш. — быўшыя гандлёвымі цэнтрамі Беларусі. Аб вялічыне тагачаснага беларускага гандлю сьведчаць раскопкі, асабліва апошніх часоў. Як даказаў праф. Шчакаціхін, Беларусь нават да пачатку сваей эры была ў надта ажыўленых гандлёвых зносінах з гэтымі краямі, як Нарыя, Сырыя, Грэцыя, Скандынавія, Нямеччына, Вугрыя¹⁴. Ня трэба падчырківаць, што гэты гандаль ішоў успомненымі шляхамі.

Найвялікшым балотам на тэрыторыі Беларусі ёсць Палесьсе. Побач з іншымі, яно ледавіковага паходжаньня. Часткава балоты

¹⁴ П р а ф. М. Ш ч а к а ц і х і н. Нарысы з Гісторыі Беларускага Мастацтва, т. I. Менск, у розных мясцох.

могуць паходзіць ад высыхаючых вазёраў. У мінуўшчыне Палесьсе, было натуральнай граніцай на паўдні, труднай да пераходу.

Пазнаёміўшыся з абшарам Беларусі, яе геалёгічнымі і фізыё-геаграфічнымі ўмовамі, паўстае пытаньне, ці тэрыторыю Беларусі можна разглядаць у гісторыі, як нейкую фізычна-геаграфічную суцэльнасьць, розную ад суседніх. А.Смоліч з гледзішча будовы паверхні Беларусі, яе расьліннасьці, натуральных межаў, клімату, сеткі рэкаў рашуча выказваецца, што і цяпер Беларусь гэткую суцэльнасьць твораць¹⁵. З тым большым правам можна ўвердзіць, што гэткай суцэльнасьцю Беларусь была ў мінуўшчыне, калі ня было чыгункі, параходаў, тэлеграфаў, а ўвесь прастор яе ў значне вялікай ступені быў пакрыты непраходнымі пушчамі й балотамі. Гэта суцэльнасьць рабіла з Беларусі трудны да здабыцьця край, хоць ён і ня меў выразных натуральных граніц у форме напр. высокіх гораў. Тым ня менш якраз іменна з гледзішча цэласьці гэтых фізыёгеаграфічных умоў, тэрыторыю Беларусі асабліва ў гісторыі можна лічыць, як маючую натуральныя граніцы. Ужо праф. Карскі зьвярнуў увагу, што межы Беларусі, аддзяляючыя яе з захаду і ўсходу ідуць вялікімі вададзеламі пакрытымі лясамі і маюць характар натуральных межаў¹⁶. У мінуўшчыне гэтыя лясы былі куды большымі і тварылі большую перашкоду для непрыцяляў. Апрача таго яны былі больш балотнымі, як цяпер. Дык можна лічыць гэтыя лясістыя вададзелы натуральнымі граніцамі.

Аб Палесьсі, як натуральнай граніцы на паўдні, мы казалі вышэй.

Труднасьць здабыцьця Беларусі, дзякуючы яе асаблівым фізыё-геаграфічным варушкам, была важкім дзейнікам, абьясьпячаўшым арганізацыю асобных беларускіх гаспадарстваў, з якіх найвялікшымі былі Полаччына, Смаленшчына і Турава-Піншчына.

Яшчэ нядаўна спорным было пытаньне, калі зьявіўся чалавек на тэрыторыі Беларусі. Лічылася агульна прынятай думка, што сьляды чалавека ў Беларусі даходзяць толькі да пазьнейшае пары

¹⁵ А.Смоліч. Географія Беларусі, Вільня, 1923. б. 113—116.

¹⁶ Карскі, о. с. бач. 24-28.

каменнага пэрыяду — *нэоліту*¹⁷. І хоць раскопкі на тэрыторыі Беларусі выкрылі шмат месцаў з астахамі жывёлы ледавіковае пары (косці маманта, паўночнага аленя і інш.), што наводзіла на думку існаваньня і чалавека ў гэтую пару, а ўжо Сементкоўскі казаў, што ў зьбіральнікаў і аматараў старыны Віцебшчыны ён бачыў прылады «бяз ніякіх азнак шліхоўкі»¹⁸, праф. А. Сьпіцын на першым зьездзе дасьледчыкаў беларускае архэалёгіі і архэографіі ў Менску (17—18. І. 1926 г.) усё-ж заявіў, што існаваньне чалавека на тэрыторыі Беларусі ў пару палеоліту астаецца загадкай¹⁹.

Але пасьле гэтай аўторытэтыўнае заявы яшчэ ўлетку таго-ж 1926 г. пытаньне гэтае атрымала неспадзеўкі новае асьвятленьне. Сябра гістарычна-архэалёгічнае камісіі б. Інстытуту Беларускае Культуры ў Менску К. Палікарповіч натрапіў каля вёскі *Бердыж*, Чачэрскага раёну, Гомельскае акругі, на стаянку палеолітычнага чалавека. К. Палікарповіч знайшоў у ваколіцы гэтае вёскі сярод касьцей маманта некалькі зробленых чалавекам адшчэпкаў крамня і дзьве ножападобныя прылады, на якіх былі сляды дробнай

¹⁷ Каменны пэрыяд у жыцьці чалавечтва характарызуецца ўжываньнем прыладаў з камяня, рагоў, касьцей і дрэва. Каменнага пэрыяду, як унівэрсальнай на зямлі эпохі з азначаным пачаткам і агульным канцом, не існавала. Розныя плямёны і народы перажывалі ў розную пару гэтую культуру, а яшчэ і сяньня ёсьць народы на гэтай ступені разьвіцьця. Каменны пэрыяд дзеліцца на больш старэйшую пару — палеоліту, калі чалавек вырабляў сабе прылады з крэмня, яшмы і іншых цвёрдых пародаў, бяз ніякага шліхоўкі, і пазьнейшую — нэоліту, — калі прылады вырабляліся з мякчэйшых пародаў і шліхаваліся з помаччу вады і пяску. Найбольш ужывалымі прыладамі шліхаванымі былі тапары і малаткі (шмат гэтых знаходкаў на тэрыторыі Беларусі можна бачыць у Беларускім Музеі ў Вільні). Між гэтымі парамі была пара мэзоліту, калі побач із шліхаванымі ўжываліся нешліхаваныя прылады.

¹⁸ С е м е н т к о в с к і й. Белорусскія древности в. 1. б. 85.

¹⁹ У існаваньні чалавека ў Беларусі ў пару палеоліту апрача вышэй успомненых дадзеных, праф. А. Сьпіцына не пераканалі і знаходкі Е. Раманавы, якія ён залічыў да палеоліту. Дачка Раманавы прыслала ў Акадэмію Навук СССР дзьве пляншэты з гэтымі знаходкамі. Знаходкі апісаны Е. Раманавым у працы «Матэрыялы по исторической топографии Витебской губ. 1898 г.», б. 18-23.

штучнай адбіўкі (г. зв. «рэтуш»). «Гэтая апрацоўка крэмнаў, сувязь іх з пэўным геалёгічным пластом (марэнны суглінак), сляды вагну, прысутнасць костак розных выкапальных жывёлаў, непарушанасць усіх пластоў, не выклікае—кажа Палікарповіч—ніякага сумліву, што тут маем астачы палеолітычнае культуры часу вялікага зьледзянення»²⁰. Хутка, бо ў 1929г.. была знойдзена другая палеолітычная стаянка ў в. *Юравічы* на Прыпяці каля Мозыра, а потым *новабавовіцкая*. Трэба лічыць, што і стаянка ў в. *Гамкаве*, Смаленскае акругі, ёсць палеолітычнай²¹.

Гэтыя стаянкі маюць вялікую навуковую вартасць. У сэнсе тэрыторыяльным (прынамся ў гістарычных межах) беларускімі трэба лічыць дзеве раней ад вышментаваных знойдзеныя палеолітычныя стаянкі, паіменна *сумонеўскую* каля Бранску і *мезінскую* на Дзясне, на паўдзён ад г. Ноўгарад-Северскага. Аднак з факту, што на межах Беларусі былі палеолітычныя стаянкі, яшчэ ня можна было рабіць выснаваў аб існаваньні ледавіковага чалавека на тэрыторыі Беларусі. Апісаныя знаходкі выяўляюць гэтае пытаньне і дазваляюць з усёй пэўнасьцю адсунуць пачатак каменнай культуры насельнікаў Беларусі да ледавіковай пары.

Палеоліт зьмяніла наступная пара — *неалітычная*, або шліхаванага камяня. Факт існаваньня чалавека ў Беларусі ў гэтую пару выплывае з папярэдняга і сьцьвярджаецца ўжо шматлікімі знаходкамі гэтай пары. Каменных прыладаў неаліту знойдзена шмат на тэрыторыі ўсяе Беларусі. Параўнальна дагэтуль найбольш іх аказалася ў *Віцебшчыне*, *Віленшчыне*, *Меншчыне*, *Магілёўшчыне* і *Полаччыне*, найменш — у *Горадзеншчыне*, *Слонімішчыне*,

²⁰ Даклад К. Палікарповіча ў гістарычна-археалёгічнай Камісіі Інстытуту Беларускае Культуры ў Менску (глядзі Гістарычна-археалёгічны зборнік №1 Інст. Белар. Культуры, Менск, 1927, б. 358—360, апрацаваньне З. Даўгялы).

²¹ Вывучэньнем гэтых стаянак займаліся беларускія архэалёгі Г. Мірчынк, В. Громаў, С. Замятнін. К. Палікарповіч, А. Ляўданскі (глядзі „Запіскі Адзелу Гуманітарных Навук, кн. II. Працы Археалёгічнае Камісіі, том 11. Бел. Акад. Нав. Менск, 1930, дзе зьмешчаны іхнія працы).

*Ваўкавышчыне, Беласточчыне, Смаленшчыне*²². Апрача маладых беларускіх архэолёгаў, нэалітычныя стаянкі ў Беларусі знайшлі, або іх студыявалі, галоўна да вайны, расейскія і польскія архэолёгі, як *А. Сементкоўскі, графы Уваравы, графы Тышкевічы, Ф. Дабранскі, Татур, Н. Авэнаріус. М. Кусьцінскі, Е. Раманаў, В. Шукевіч, А. Сьпіцын, і іншыя*²³. Былі гэта пераважна архэолёгі-аматары,

²² З гэтага відаць, што нэалітычны чалавек гусьцей жыў на ўсходзе Беларусі. Пярэчыў-бы гэтаму факт, што нэалітычных знаходак адносна мала адкрыта ў Смаленшчыне. Трэба аднак узяць пад увагу, што досьледы Смаленшчыны з гэтага гледзішча пачаліся толькі ў 1924 г. беларускімі архэолагамі. Гэтак *А. Ляўданскі* ў 1924 г. знайшоў першую нэаліт. стаянку ў 20 клм. ад Смаленска каля ст. Казьвін, а другую ў 1925 г. 24 клм. ад Смаленска недалёка ад вёскі Ніжніх Нямыкараў. У гэтым-жа 1925 г. *Н. Савін* знайшоў нэаліт. стаянку ў Дарагабужскім павеце, каля Дарагабужу і ўніз па Дняпры ў в. Уарычкі, Бізюкова, Аляксеява, Бабаедава і на р.Угры пры ўтоку ў яе р. Вароны. Ёсьць сьляды нэалітычных стаянак і каля в.в. Лішвінава і Стара-Меншыкава, Вяземскага пав. Магчыма дзеля гэтага, што адносная рэдкасьць нэаліт. знаходак у Смаленшчыне аб'ясняецца спозьненымі досьледамі, як дапушчае і *А. Ляўданскі*, але ня выключаецца думка, што нэалітычны чалавек тут радзей. Тады трэба было-б лічыць, што гэты чалавек найгусьцей жыў у сярэдняй Беларусі (глядзі *А. Ляўданскі. Неалітычныя стаянкі ў Смаленскай губ. Гістарычна-архэалёгічны зборнік Інстытуту Беларускае Культуры № 1. Выданьне І.Б.К. Менск, 1927., б. 177-179).*

²³ Падамо тут найгалаўнейшыя працы гэтых дасьледчыкаў, у якіх можна знайсці дадзеныя аб нэалітычных знаходках у Беларусі. *А. Сементковскій. Белорусскія древности в. I. Спб. 1890 г. А.Уваров. Археология России т. 2. Москва 1891 г., б. 39-46, 51 -53, 137-138. Е. Tyszkiewicz. Badania archeologiczne, Wilno, 1850 г. Ф. Добрянскій. Каталогъ предметовъ Музея Древностей, состоящаго при Виленской Публичной Библиотек, Вильна, 1879 г. Татуръ. Очеркъ археологическихъ памятниковъ на пространстве Минской губерніи. К. Т у s z k i e w i c z. O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej, Berlin, 1868 г. Н. Авенаріусъ. Заметка о раскопкахъ въ Минской губерніи въ 1889 и 1890 годахъ (Труды Виленскаго Отделенія Моск. Предвар. Комитета по устройству въ Вильне IX Археологическаго Съезда. Вильна, 1893). М. Кусти́нскій. Докладъ о раскопкахъ въ области Кривичей (Древности, т. IV. Москва. 1874 г.). Е. Романовъ. О раскопкахъ въ Могилевской губерніи (Древности, т. XII.*

каторыя займаліся галоўна раскопкамі курганоў і ў гэтых працах траплялі на астачы неолітычных стаянак у Беларусі. З боку адпаведных архэолёгічных расейскіх ці польскіх устаноў ня было наладжана сыстэматычных і плановых досьледаў. Архэолёгі-аматары абшар досьледаў выбіралі прыпадкова. Дзе гэтых аматараў ня было, там агулам і ніякае архэолёгічнае працы не вялося, хіба якімсь адумыслова прыехаўшым з „цэнтру“ архэолёгам і зь якойсь спэцыяльнай мэтай²⁴.

Нешматлікія знаходкі не даюць яшчэ магчымасьці пазнаньня жыцьця палеолітычнага чалавека ў Беларусі. Затое адносна неолітычнае пары вучоныя робяць на аснове ўжо дасюляшніх знаходкаў выснавы аб жыцьці чалавека ў гэтую пару, прычым некаторыя з іх можна лічыць цвёрды ўстаноўленымі навукова. Дасьледчыкі кажуць, што неолітычны чалавек у Беларусі жыў

Москва, 1888 г.). Я г о —ж. Раскопки в Могилевской губ., в 1888 г. (Древности т. XIII. в. I. Москва, 1889 г.). Яго-ж. Археологическія разведки в Могилевской губ., Вильна, 1912 г. Я г о- ж. Матеріалы по исторической топографии Витебской губ., Могилевъ, 1898 г. Я г о—ж. Археологическій очеркъ Гомельскаго уезда, Вильна, 1910 г. П. Лерхъ. Орудія каменнаго і бронзоваго вековъ в Европе (въ Изв. Имп. Арх. Общ. т. IV. Спб. 1863 г.). Глядзі так-жа: Каталогъ Собранія древностей г р. А. С. Уварова, Москва, 1887 г., б. 21 і Каталогъ предметовъ выставки VIII археологическаго съезда, Москва, 1890 г.

²⁴ Праўда, у 1869 г. у Вільні паўстаў г. зв. „Северо-Западный Отдѣлъ Импер. Русскаго Географ. Общества“, пры якім была створана сэкцыя архэолёгіі, якая мала-б заняцца сыстэматызаваньнем архэолёгічных досьледаў іх вивучэньнем. Аднак да 1910 г. увесь адзел разам з сэкцыяй існаваў толькі на паперы. У 1910 г. ён быў узноўлены. Адзел зьмясьціў некалькі прац архэолёгаў-аматараў, пераважна з курганнай пры, у сваіх „Записках“ і плянаваў сыстэматычнае вивучэньне краю з гледзішча яго архэолёгіі, аднак гэтаму перашкодыла вайна (глядзі „Записки“ Сев.-зап. отдѣл. Имп. Рус. Геогр. Общ. за 1911—1913 г., выдадзеныя ў Вільні). З гледзішча архэолёгічнага мелі сваё значэньне ладжанья ў розных гарадох Импер. Археол. Обствам у Маскве штогоднія архэолёгічныя зьезды, на якія прыгатаўляліся даклады аб архэолёгічных здабытках у розных краінах б. Расеі і між іншым у Беларусі.

пераважна на берагох рэк і надта рэдка на берагох вазёр²⁵. Жыльлём для гэтага чалавека былі зямлянкі, але ня выключана, што ён будаваў адумысныя для гэтага шалашы.

Гэта асабліва пацвяржаецца знаходкамі беларускіх архэолёгаў за апошняе дзесяцігодзьдзе. Сьцены гэткага шалаша рабіліся з гальля, абмазанага глінай, а магчыма і са скуры зьвяроў. Падлога рабілася з бітай гліны, а пасярод яе знаходзілася вогнішча наўперад дзеля прыгатаваньня ежы. Астачы глінянае пасуды паказваюць, што чалавек ёю карыстаўся і ўмеў вырабляць. Пасуда ляпілася з гліны чырвонае, або шэрай, дрэнна апаленай, з дамешкаю пяску або жарсты. Форма пасуды была розная, орнамент прасты і даволі аднастайны²⁶. Асядаючы па берагох рэк

²⁵ На стаянкі на берагох вазёр натрапілі В.Шукевіч у Лідчыне, вазёры Дуба, Мачулы і інш., Е. Раманаў у б. Сьвескім пав. (Глыбочанскае воз.), К. Палікарповіч у б. Клінцоўскім пав. (Кажыноўскае воз.). К. Палікарповіч у 1926 г. знайшоў нэолітычную стаянку каля бапота Печанеж, Касьцюковіцкага раёну ў вадазборы р. Бессідзі (прыток Сажа). Гэты факт прэрэчыў-бы ўспомненым выснавам, але Палікарповіч тлумачыць, што балота Печанеж у нэолітычную пару было возерам, а з часам замянілася на балота. Апошняя знаходка Палікарповіча (каля балота Печанеж) мае вялікую вагу. Як вядома, у архэалёгіі пануе адносна хронолёгія. Няма магчымасьці ўстанавіць абсалютныя даты трываньня нэоліту ў Беларусі. Знаходкі каля Печанежа паводле Палікарповіча могуць спрычыніцца да ўстанаўленьня абсалютнае хронолёгіі, а гэта шляхам дасьледваньня часу паўстаньня тарфяністага балота на месцы возера на аснове арганічных астачаў у тарфянішчах (глядзі К. Палікарповіч—Нэолітычная стаянка каля балота Печанеж на Калініншчыне, Гіст.-арх. зборнік І.Б.К. № 1, Менск 1927 г., бач. 235—240). Тады магчыма было-б азначыць час, калі панаваў нэолітычны пэрыяд у культуры насельнікаў Беларусі. Дагэтуль нэолітычную пару ў Беларусі прыблізна азначаюць не пазней, як на 1000 гадоў да Нар. Хр. (Аб гэтым глядзі Л.Нідэрле. Человечество въ доисторическое время, переводъ Волкова, Спб. 1898 г., бач. 174, А, С п и ц и н ъ. Обзорение некоторых губерний и областей Россіи въ археологическом отношеніи ў розных мѣстах. Карскі, Белоруссы кн. 1. бач. 30 — 32, які паўтарае прыпушчэньне першых двух). Ёсьць гэта аднак пакуль што толькі гіпотэза.

²⁶ Аб шалашы, як жыльлі чалавека ў пару нэоліту, глядзі працу А. Ляўданскага. Нэолітычныя стаянкі ў Смаленскай губ. (Гіст.-архэолёг. Зборнік

і вазёр неолітычны чалавек здабываў у іх для сябе яду — рыбу і асобную ракавіну, г. зв. *unio pictorum*. Па берагох-жа рэк ён знаходзіў для сябе ў вялікай колькасці крэмень, служыўшы для вырабу каменных прыладаў²⁷. У лясох чалавек паляваў на зьярыну. *Рыбалоўства і паляваньне* былі найгалаўнейшымі заняткамі неолітычнага чалавека ў Беларусі. Хоць насельніцтва каменнага пэрыяду ў Беларусі групавалася па берагох рэк і вазёр, аднак, паводле некаторых дасьледчыкаў, яно не вяло аднолькавага спосабу жыцця. Гэтыя дасьледчыкі, апіраючыся на тым, што каменныя прылады на поўначы Беларусі спатыкаюцца малымі групамі, а на поўдні вялікімі, робяць выслаў, што насельнікі паўночнай Беларусі вялі *вандроўнае* жыццё, тады, як на поўдні (ад Дзвіны) жыло *аселае* насельніцтва²⁸. Сементкоўскі дапушчае нават, што ўжо ў гэтую пару насельнікі Беларусі вялі гандаль з суседзямі, бо часам трапляюцца прылады з гэтых пародаў камяня, каторыя не спатыкаюцца ў дадзенай мясцовасці²⁹. Нешматлікія знаходкі паказваюць, што каменны чалавек сваіх нябошчыкаў хаваў розна, часам іх пахаву, часам закапываў у зямлю, пры гэтым разам з рэчамі нябошчыка³⁰.

І.Б.К. № 1, 1927, Менск). Выянавы свае аўтар апірае на аснове знаходак стаянкі ў в. Ніжня-Нямькары ў Смаленшчыне. З гэтага гледзішча знаходкі ў Ніжніх-Нямькарах надта вартасныя.

²⁷ Уваровъ о. с. бач. 39 — 41, Сементковскій, о. с. бач. 80., Лерхъ, о. с. бач. 168 і наст. Татуръ, о. с. бач. 58.

²⁸ Сементковскій о. с. бач. 80, Уваровъ, о. с. бач. 39. Гэтай-жа думкі трымаецца і В. Данилевичъ. Очеркъ історіі Полоцкой земли до конца XIV столетія, Кіев, 1896 г. бач. 40—41.

²⁹ Сементковскій о. с. б. 81 — 82. Думку гэтую можа пацвердзіць іншая ерасцярога, паіменна, што напр. у Полаччыне знойдзены месцы з мноствам няскончаных каменных прыладаў, што, пвводле некаторых дасьледчыкаў, дае асновы дапушчаць выраб гэтых прыладаў у мэтах гандлю (Глядзі Уваровъ, о. с. бач. 41, Лерхъ, о. с. бач. 168 і наст., Татуръ. о. с. бач. 58). Думку гэту паўтарае і В. Данилевич, о. с. бач. 41.

³⁰ Знаходкі, зь якіх можна было-б рабіць выснавы аб хаўтуровых звычаях неолітычнага чалавека трапляюцца вельмі рэдка. Заслугоўвае на ўвагу знаходка ў в. Зыкаве, б. Менскага пав. Тут знайшлі паіменна магілку, складзеную з каменных пліт у форме невялікае скрынкі, а пры

Праф. М. Шчакаціхін кажа, што ўжо ў гэтую пару назіраецца хоць і прымітыўнае, але ўсё-ж імкненне да мастацкага апрацавання каменных сякераў і вырабаў керамікі. Орнамэнтка сякераў азначаецца вельмі простымі лінейнымі ўзорамі і ёсьць больш рознастайнай у кераміцы. Тут найпрасьцейшым рысункам ёсьць дзве раўналежныя лініі па берагу пасудзіны. У далейшым разьвіцьцю гэтыя лініі ламаюцца на кавалкі ды зварочваюцца да сябе наўскос або стоць, творачы вуглы, крыжык і г. п. Надта характэрна, што ўжо ў гэтым часе спатыкаецца рысунак «капыцікаў», якія захаваліся яшчэ і цяпер на сучасных вясковых беларускіх паясох. З часам орнамэнтка робіцца ўсё больш складанай: зьяўляюцца прасталінейныя геамэтрычныя фігуры (трыкутнікі, ромбы, прастанутнікі) і рысункі крывалінейныя (хвалювыя лініі, колцы, сярпы, паўмесяцы і г. д.³¹).

Неолітычную пару зьмяніла *пара мэталю*, калі жыхар Беларусі навучыўся ўжываць прылады з мэталю. Населенасьць Беларусі і ў гэтую пару выплывае ня толькі як выснаў з папярэдняга, але пацьвярджаецца і іншымі дадзенымі. Карскі гаворыць, што ў гэтую пару ішоў ажыўлены гандаль па Нёмну і Дняпру янтаром («живой смалой»), прычым, паводле сьвядоцтва Плінія, гандаль адбываўся гэтакім спосабам, што плямёны жыўшыя на берагах Балтыцкага мора перадавалі тавар суседзям, а тыя далей аж да паўдзённых мароў. Народы, што займаліся гэтым гандлям, ужо зналі мэталы. Пацьвярджаецца гэтыя зьвесткі знаходкамі па Дзьвіне даўнарымскіх, сыракускіх, афінскіх, македонскіх, фазоскіх і др. грошаў. Прадметаў бронзавага веку знойдзена, аднак, у Беларусі

нябошчыку аказаліся крамнёвы клін і чатыры гліняных начынні. Каменныя могілкі знойдзены і ў іншых мясцовасьцях (глядзі В. Данілевіч о. с. б. 41—42).

³¹ М. Шчакаціхін. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Т. I. Выд. Інст. Белар. Культуры. Менск, 1928 г.), глядзі так-жа часопіс „Неман” 1932 г., № 3, Вільня. На аснове падобнасьці орнамэнткі неолітычнае пары у Беларусі з орнамэнткай Скандынавіі і Фінляндыі праф. Шчакаціхін робіць вывад, што ўжо ў гэтую пару існавалі сувязі між Скандынавіяй і Беларусьсю.

мала (медныя сярпы, кліны, тапары знойдзены, прыкладам, у Меншчыне)³².

Першыя пісьменныя сьвядоцтвы, якія гісторыкі адносяць да жыхароў Беларусі, паходзяць ад бацькі гісторыі—Гэродота, жыўшага ў V стаг. да нашай эры. Гэродот, апісваючы насельнікаў Скіфіі, на якой падарожнічаў, кажа, што на поўнач у лясох, дзе ляжыць вялікае возера, жыве вандруёнае племя *Будзінаў*. Ведамыя чэскія гісторыкі Шафарык і Нідэрле лічаць, што Будзіны Гэродота жылі па Прыпяці і верхнім Дняпры. Думку гэтую падтрымліваў і праф. Карскі, які бачыць у Будзінах аўтахтонаў мясцовасьці па Прыпяці, верхнім Дняпры і Бярэзіне³³. Гэтае зьлёкалізаваньне Будзінаў выдаецца правільным, бо возера, каля якога зьмяшчае іх Гэродот, гэта, бязумоўна, цяперашняе палескае-балота, быўшае возерам у часы Гэродота.

³² Карскі, о. с. б. 35. Знаходкі чужых грошаў гісторыкі тлумачаць гандлёвымі зносінамі з адпаведнымі краямі. Адменнай думкі трымаецца, між іншым, ведамы дасьледчык беларускае Севершчыны Д. Самаквасаў. Ён, апіраючыся на сьвядоцтвах Юлія Цэзара і Тацыта, прэчыць магчымасьці гандлю з Рымам у разгляданую пару. Скарбы рымскіх грошаў, што знаходзяць у славянскіх землях, а ў тым ліку і Беларусі, тлумачыць тым, што Славяне, выйшаўшы з сваёй дунайскай прарадзімы, прынясьлі з сабой у новыя сялібы нажытыя ў гандлі з Рымам грошы (Д. Самоквасовъ. Северянская земля и Северяне по городищамъ и могиламъ. Москва, 1906 г. бач. 88—91). Думка гэта ёсьць, аднак, мала праўдападобнай. Славяне маглі прынясьці ў новыя сялібы рымскія скарбы, што сваячыла-б, што яны зналі грошы і іх цанілі. Але чым вытлумачыць тады знаходкі іншых, апрача рымскіх, грошы, як ня гандлям з адпаведнымі краямі? Прарадзіма-ж Славянаў была адна. Ды і Самаквасаў замыкаючы час высяленьня Славянаў з дунайскай прарадзімы між панаваньнем рымскіх імператараў Траяна і Сэптымія Сэвэра нічога не гаворыць, як высяньніць знаходкі ў славянскіх землях рымскіх грошаў ад Сэптымія Сэвэра да ўпадку Рымскае імперыі (V ст. па Н. Х.). Тут адзіна магчымым тлумачэньнем будзе дапушчэньне існаваньня гандлёвых зносінаў, усё роўна безпасярэдных ці пасярэдных.

³³ Гл. Шафарык. Славянскія древности, переводъ Бодянскаго, 1 т; кн. II, бач. 10—24. L. Niderle. Staroveki, 6. 112, Карскі, о. с. б. 37—38.

Гаворачы аб Будзінах, Гэродот кажа, што за адно пакаленьне перад наступам Дарыя *Нэўры*, народ жыўшы на паўн. захад ад вытокаў Бугу і Днестру за скіфскай мяжой, з прычыны размнажэньня зьмеяў у іхняй зямлі, пакінулі свае сялібы і перайшлі ў зямлю Будзінаў. Браун уважае, што гэтыя нэўры пасяліліся над Прыпяцьцю і Нёманам³⁴. Карскі думае, што Нэўры спачатку жылі на захад ад цяперашняй тэрыторыі Беларусі, скуль іх выпіснулі праўдападобна германскія плямёны (іхнім сымболям была зьмяя). Нэўры падаліся на ўсход і занялі заходнія абшары па верхнему Нёману і часткава па Прыпяці³⁵.

Трэба зацеміць, што Будзінаў Гэродот ведаюць і іншыя клясычныя пісьменьнікі, як Юры Ганоры, Марцэлін, Этык, Пліні, Мэля. Карскі гавора, што і гэтыя пісьменьнікі зьмяшчаюць Будзінаў над Прыпяцьцю і Дняпром (верхнім). Думку Лаппо Данілеўскага, што з прычыны супярэчных дадзеных клясычных пісьменьнікаў аб Будзінах немагчыма сказаць аб іх штось канкрэтнае, Карскі лічыць лішне рашучай і неабаснаванай³⁶. Апрача Гэродота, крыху сьвятла на першае насельніцтва Беларусі кінуў *Пталамэй* у сваёй *Географіі*. Ён успамінае аб *славанах*, жыўшых у вярхох Бярэзіны (*Berystenes'a*), каторыя мелі свае гарады, што дае асновы дапушчаць аселасць гэтага племені.

Вось і ўсе весткі клясычных пісьменьнікаў, што з большай ці меншай праўдападобнасьцю можна аднесці да жыхроў Беларусі. Наагул трэба зацеміць, што да Гэродота тэрыторыя Беларусі была няведамай грэцкім і рымскім пісьменьнікам, як і ўсе абшары паўночныя (ад Чорнага мора); аб гэтых абшарах існавалі толькі фантастычныя апавяданьні, ня маючыя ніякага навуковага значэньня³⁷. Толькі Гэродот і Пталамэй пралілі крыху сьвятла на беларускую краіну.

³⁴ Браун. Разысканія въ области готославянскихъ отношеній. Спб. 1899 г., бач. 82—84.

³⁵ Карскі, о. с. бач. 39—40.

³⁶ А. Лаппо-Данілевскій. Скіфскія древности. Заметки Отд. русск. и слав. арх. И.Р.Д. Общ. т. IV. бач. 354, Карскі, о. с. бач. 37.

³⁷ Гэтак Сапуноў, спыняючыся над гэтымі апавяданьнямі, цалком правільна гатоў бачыць і ў Беларусі “край Кіммерыянаў, апісваны

Кім былі гэтыя першабытныя насельнікі Беларусі да зьяўленьня сюды беларускіх плямёнаў і ці магчымай навукова была-б гіпотэза, што беларускія плямёны — гэта аўтохтоны свайго краю? Гісторыкі, каторыя разважалі гэта пытаньне, даюць розныя супярэчныя адказы. Іх можна падзяліць на дзьве групы. Большасьць гісторыкаў выказвае думку, што беларускія плямёны ня былі аўтохтонамі тэй тэрыторыі, на якой засьпеў іх кіеўскі летапісец, што яны прыйшлі ў Беларусь із агульнай славянскай прарадзімы і знайшлі тут чужыя сабе народы. Ізноў жа частка гісторыкаў скланяецца да думкі, што тэрыторыя Беларусі і сучаснай Літвы ад пачатку займалі нейкія супольныя продкі славянаў і балтаў, з якіх пасля выдзяліліся славяне — продкі беларускіх плямёнаў — і балты — продкі цяперашніх літоўцаў, латышоў, прусаў. Разгледзім гэтыя пагляды.

Гісторыкі першае групы, адказваючы на пытаньне, кім былі насельнікі Беларусі да прыходу сюды беларускіх плямёнаў, не пагаджаюцца з сабой. Погляды іх дзеляцца на дзьве аснаўныя тэорыі (маючыя ў некаторых гісторыкаў свае нязначныя адхілы): фінскую і балтыцкую.

Прадстаўнікі *фінскае* тэорыі кажуць, што да прыходу беларускіх плямёнаў тэрыторыя Беларусі займалі фінскія народы мангольскага паходжаньня. Гэтыя фіны жылі ня толькі ў Беларусі (даходзячы да балтыцкага ўзьбярэжжа), але займалі вялізарныя абшары Эўрапейскай і Азіяцкай Расеі. Будучы значна нішшымі культурна і слабшымі палітычна ад славянаў, фінскія плямёны пад напорам апошніх адступалі на поўнач, або лёгка асыміляваліся. Прадстаўнікі гэтай тэорыі лічаць фінамі і Будзінаў Гэродота³⁸.

Тэорыя *фінізму* апіраецца на дадзеныя архэалёгіі і на дайшоўшай да нас номэнклятуры рэк, вазёр, мясцовасьцяў. Праф.

чорнымі хварбамі ў Адысэі Гомэра і шчаслівы “край Гіпэрборэйцаў”, што жылі ў поўным дастатку колькі ім хацелася, а калі жыцьцё надаядала, кідаліся з высоніх скалістых гораў і ўміралі (С а п у н о в ь. Река Западная Двина, бач. 1—40).

³⁸ Глядзі Tomaschek. Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden, Sitzungsberichte d. K. Akademie d. W. Phil.-Hist. K. B. 117, 3—5, B r a u n, o. c. бач. 84.

Галубоўскі, адзін з выдатных прадстаўнікоў гэтай тэорыі, абасноўвае яе наступным спосабам. Дадзеныя архэалёгіі паказваюць, што ўсходнія славяне, а ў іх ліку і беларускія плямёны, пры насыпцы курганоў-могілак над сваімі нябошчыкамі апрача зямлі не карысталіся з ніякага іншага матарыялу. На аснове гэтага праф. Галубоўскі кажа, што ўсе могілкі з камянямі, што трапляюцца ў Беларусі, павінны быць аднесены да якога іншага чужога племені, бо яны неславянскія, а значыцца і не беларускія. Адказваючы, чые гэта могілкі, Галубоўскі параўноўвае каменныя могілкі ў Беларусі і знойдзеныя ў іх чарапы з ведамымі люцынскімі могілкамі, а апошнія з ашэраданскімі, што знаходзяцца ў зямлі Ліваў — народу фінскага паходжання. На аснове знойдзенай між могілкамі і чарапамі падобнасьці праф. Галубоўскі і дапушчае, што першымі насельнікамі Беларусі былі фінскія плямёны. Назовы некаторых рэк і вазёр, асабліва што канчаюцца на *ва, га, за, ла, ма, ра, са, ша, энга, анга* ёсць фінскага паходжання і маюць пацьвярджаць правільнасьць вывадаў гэтай тэорыі³⁹.

У некаторых гісторыкаў тэорыя фінізму мае адхілы. Яны выказваюць пагляд, што тэрыторыя Беларусі была заселена ня толькі фінамі, але часткова вугорскімі плямёнамі⁴⁰.

Тэорыя фінізму ці вугра-фінізму лічыцца ўжо перастарэлай і наагул слаба абаснаванай навукова. Закідаюць ёй прыпісваньне дужа вялікай ролі фінскаму элементу ў дагістарычную пару, якой ён ня згуляў, бо ў сапраўднасьці гэта быў элемент слабы і не натолькі шматлікі, каб мог займаць гэтакія вялізарныя абшары. Архэалёгічныя аргументы фіністаў слабыя, бо могілкі з камянямі ў Беларусі ня ёсць ідэнтычнымі з люцынскімі і тым больш ашэраданскімі, а толькі падобныя. Аб значэньні номэнклятуры, як аргументу, скажам крыху ніжэй.

³⁹ Г о л у б о в с к і й. Історыя Смоленской землі, б. 22—25. В. Д а н и л е в и ч, Очерк истории Полоцкой земли, б. 40 —42, цалком падтрымлівае аргументацыю Галубоўскага.

⁴⁰ Европеусь. Об Угорском народе. Тут аўтар паказвае на Вуграў, як насельнікаў Беларусі побач з фінамі. Блізка стаіць да гэтай тэорыі і Н.Надеждинь. Опыт исторической географии русского мира, б. 50 — 54. Крытыкуе пагляд Европеуса што да Вуграў В. Данилевичь, о. с. б. 45.

Прадстаўнікі другой—*балтыцкай* тэорыі кажуць, што першабытнымі насельнікамі Беларусі былі балты, а фактычна тая іх галіна, з якой паўсталі літоўскія і латыскія плямёны. Паводле гэтай тэорыі балты займалі дарэччы Дняпра і Прыпяці, скуль іх адсунулі на поўнач беларускія плямёны, рушыўшыя із сваёй праславянскай радзімы. К. Буга дае малюнак руху балтаў, што распачаўся пад напорам беларускіх славянаў. Паводле Бугі літоўскія плямёны, уступаючы перад беларускімі, паціснулі брагніх латышоў, сядзеўшых над Балтыцкім морам між Нёманам і Дзьвіной (у цяперашняй Літве) і занялі іхнія сялібы. Узноўжа латышы падаліся на поўнач і паціснулі сядзеўшых на балтыцкім узьбярэжжы фінскія плямёны — кураў, ліваў⁴¹.

На карысьць гэтай тэорыі перш-на-перш пакцікаюцца на назовы рэк, вазёр, мясцовасьцяў у Беларусі. Вядома, што ўва ўсёй Беларусі ёсьць шмат назваў небеларускага, а балтыцкага паходжанья. Як можна начай вытлумачыць гэты факт, як не прабываньнем тут балтыцкіх плямёнаў — кажуць прыхільнікі разгледанай тэорыі. Другім аргумэнтам ёсьць дадзеныя архэалёгіі з курганнай пары. Праф. А. Сьпіцын дапушчае нават, што балты пакінулі ў Беларусі свой асобны пэрыяд курганнай культуры. Астачай гэтага пэрыяду праф. Сьпіцын лічыць і вельмія курганы каля в. Гнёздава ў Смаленшчыне. Трэцім аргумэнтам ёсьць гістарычныя весткі. З летапісу ведама напр., што каля Смаленску жыло літоўскае племя Голядзь і што яшчэ ў XIII стаг. латышы не займалі цалком цяперашняй сваёй тэрыторыі, што мае пацьвярджаць правільнасьць вывадаў К.Бугі адносна пададзенага ім руху балтаў пад напорам беларускіх плямёнаў, а значыцца і правільнасьць балтыцкае тэорыі наагул. Між рэпрэзэнтантамі гэтай тэорыі ёсьць толькі нязгоднасьць адносна часу, калі балты адыйшлі з Беларусі, што адназначна з вырашэньнем пытаньня, калі беларускія плямёны занялі тых абшары, на якіх іх засьпеў кіеўскі летапісец. Праф. А.Сьпіцын падае як дату гэтага зруху VIII стаг. па Н. Х., а К. Буга дапушчае, што зрух балтаў распачаўся ўжо ў IV стаг. па Н. Х.

⁴¹ К. Biga. Die Yorgesichte der aestischen (baltischen) Stamme im Lichte der Ortsnamenforchung. Leipzig, 1924, b. 22 -35.

Балтыцкая тэорыя выдаецца лепш абаснаванай ад фінскае, аднак і проці яе высоўваюць шмат закідаў.

Найважнейшы аргумэнт гэтай тэорыі — балтыцкія назовы — толькі тады быў-бы моцны — кажа Карскі, — калі-б існавала пэўнасьць, што гэтыя назовы далі самі балты, тут жыўшыя. Магло, аднак, быць і так, што плямёны, асеўшыя на дадзенай тэрыторыі, прынясьлі з сабой чужыя назовы з раней займанага краю, нічога супольнага з яго языком ня маючыя і назвалі ашпаведна рэкі і вазёры ў новым краю. Магло, ізноўжа, здарыцца так, што прыйшоўшыя плямёны мірна зжываліся з аўтахтонамі і перанялі ад іх назовы, каторыя аўтахтоны атрымалі ад ранейшых жыхароў, або прынеслі так-жа з чужыны. Усё гэта стварае няпэўнасьць і камплікацыі здавалася-б у яснай квэстыі, што трэба мець на ўвазе, ня кажучы ўжо аб неабходнасьці высьцерагацца надужываньня назоваў, падганяючы іх пад тэорыю прынятую аўтарам. Кожны назоў трэба лічыць асобным фактам⁴². Архэалёгічныя дадзеныя яшчэ менш ад назоваў могуць быць аргумэнтам балтыстаў, бо тое, што лічыцца балтыцкім, амаль ня розьніцца ад славянскага. Напасьледак, аргумэнт гістарычны так-жа не зьяўляюцца пераконваючымі, бо аб племені Гоядзі нічога канкрэтна ня ведама і яно ёсьць дагэтуль загадкавым. Трудна нават сказаць, ні яно было па паходжаньні балтыцкім, бо назоў яшчэ гэтага не даказвае (прыкладам беларускае племя Северанаў мела неславянскі назоў). Яшчэ менш ёсьць пераконваючым аргумэнт, што латышы нават у XIII стаг. не займалі цяперашніх сялібаў, у чым К. Буга даглядаецца паньвержаньня правільнасьці азначанага ім зруху балтаў з тэрыторыі Беларусі.

Усе гэтыя засьцярогі трэба мець на ўвазе пры разглядзе балтыцкае тэорыі.

⁴² К а р с к і, о. с. б. 40—44. Калі на тэрыторыі Беларусі спатыкаецца шмат назоваў балтыцкага паходжаньня, дык гэта ня можа азначаць, што там, дзе гэтыя назовы ёсьць, жылі балты. Магло здарыцца, што беларускія плямёны зжыўшыся з чужымі назовамі і выходзячы ў новыя мясціны давалі там балтыцкія назовы рэкам і вазёрам, прынесеныя з сабой. Магчыма гэтым тлумачыцца факт, што шмат рэк і вазёр у Беларусі ў розных кутках яе маюць аднолькавыя назовы.

Гісторыкі другой групы кажуць, што беларускія плямёны былі аўтохтонамі сваёй тэрыторыі, на якой іх засьпела гісторыя. Гэту тэорыю можна было-б назваць *славяна-беларускай*. Прадстаўніком гэтай тэорыі зьяўляецца ведамы праф. Карскі, а сутнасьць яе паводле Карскага зьмяшчаецца ў наступным. Даўгагаловыя чарапы, паходзячыя яшчэ з неалітычнае пары, прамаўляюць за тым, што ў Беларусі жыло племя, каторае было прататыпам славян і балтаў. У сучаснасьці даўгагаловасьць наглядна і з славян найбольш у беларусаў. Гэткім парадкам можна дапусьціць, што насельнікі Беларусі ў неалітычную пару належалі да індаэўропэйскага племені, магчыма да тэй яго галіны, каторая лягла ў аснову славян, найбольш чыстымі прадстаўнікамі каторых зьяўляюцца беларусы⁴³. На аснове падобнасьці ў сэнсе антропалёгічным беларусаў і літоўцаў, зь якіх апошнія здаўна (паводле праф. Баццэнбергэра ад 5000 г.) жывуць на цяперашняй сваёй тэрыторыі, Карскі дапушчае, што і ў неалітычную пару яны жылі па суседзтву з беларусамі г. ё. прыблізна ў цяперашніх межах, прычым магчыма, што пасля пэўнага балтаў спускаліся далей, на паўдз.-усход уразаючыся ў тэрыторыю Беларусі⁴⁴. Дзеля адсутнасьці прычын да вялікіх ператасовак народаў, Карскі дапушчае, што і ў пару мэталяў у Беларусі жылі тыя-ж насельнікі, толькі значна пасунуўшыся наперад сваю культуру. Дадзеныя языка дазваляюць яшчэ больш бачыць у гэтых насельніках славянаў. Ідучы за Шафарыкам і Нідэрле, Карскі рашуча цьвердзіць, што Будзіны і Нэўры Геродота былі славянамі і толькі не рашаецца прызнаць славянамі Ставанаў Пталамэя⁴⁵. На аснове гэтых дадзеных і аналізуючы географічныя назовы рэк, вазёр, мясцовасьцяў у Беларусі, Карскі цьвердзіць, што беларускія плямёны былі аўтохтонамі сваёй тэрыторыі і толькі на захадзе і паўн.-захадзе частку яе займалі ў перамежку балты, ды на поўначы дзе-ні-дзе на правых дапльвах Дзьвіны жылі некаторыя фінскія плямёны⁴⁶.

⁴³ Карскі, о. с. бач. 32—34, Нідэрле, Человечество, бач. 597.

⁴⁴ Ibidem, бач. 34.

⁴⁵ Карскі, о. с. бач. 35—38.

⁴⁶ Ibidem, бач. 47.

Тэорыя славяна-балтыцкая выдаецца найбольш праўдападобнай. Пацьвярджаюць яе і досьледы праф. Шчакаціхіна над беларускім мастацтвам. Разглядаючы беларускае мастацтва, Шчакаціхін ужо ад нэалітычнай пары даглядаецца адзінства формаў матэрыяльнае культуры жыхароў Беларусі, яе асобнай сынтэтычнае сущэльнасьці і кансэквэнтнае эвалюцыі⁴⁷. Гэтыя-ж вывады могуць утрымацца на наш пагляд толькі пры дапушчэньні культурнай эвалюцыі аднаго і таго самага насельніцтва пачынаючы ад нэаліту. Бо калі-б дапусьціць магчымасьць вялікшых рухаў рознародных плёменаў на тэрыторыі Беларусі, дык цяжка было-б гаварыць аб вывадах, да якіх дайшоў Шчакаціхін. Пры вялікшых ператасоўках насельніцтва наглядзіся-б і пераскокі ў яго культуры, якая-б не тварыла эвалюцыйнай цэласьці.

Рэасумуючы нашы разважаньні, напрашваецца выснаў, што толькі на захадзе і поўначы дагістарычнымі насельнікамі Беларусі былі балты і фіны, што беларускія плямёны і іх продкі былі аўтохтонамi вялікшай часткі сваёй тэрыторыі, асабліва паўдзённа-ўсходняе. Разумеецца, што гэты выснаў зьяўляецца ня больш, як гіпотэзай, бо ані лінгвістыка, ані архэалёгія, прынамся ў сучасным сваім стане, не даюць магчымасьці змяніць гэтую гіпотэзу на навуковую праўду.

⁴⁷ М. Шчакаціхін, Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва, т. 1, Менск, 1928 г.